

GONDOLATOK A DIALÓGUS MINT SZÖVEGTÍPUS VIZSGÁLATAI KAPCSÁN

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

1. A dialógus mint verbális, vagyis nyelvi jelekkel létrehozott szöveg szövegszerűségének kritériumait vizsgálva, első megközelítésként a szöveg fogalmának értelmezéséből kell kiindulnunk. A dialógusra is jól illik BALÁZS JÁNOS meghatározása, mely szerint „a szöveg az a legnagyobb funkcionális egység, amely a nyelvi kommunikáció szerkezeti kerete” (BALÁZS: 1985. 9). DEME LÁSZLÓ gondolataival kiegészítve: „(...) olyan terjedelemben és megformáltságban, amely elegendő ahhoz, hogy adott helyzetben a kifejezés és/vagy tájékoztatás és/vagy befolyásolás feladatát ellátva, a teljesség és lezártság érzetét is felkeltse” (DEME: 1979. 59). Ha az általunk vizsgálat tárgyává választott dialógust mint szövegtípust vesszük szemügyre, arra vagyunk kíváncsiak, miben különbözik a dialógus más szövegfajtáktól.

A dialógus feltételezi a kommunikatív együttműködést, amelynek a párbeszéd verbális (nyelvi megformált) cselekvéssora. Minimálisan két láncszemű, két megnyilatkozásból (nyilatkozatból, megszólalásból) álló szöveg, amely a beszédfolyamatban egy kommunikatív feladat megoldása érdekében jön létre. Ezért a dialógus egy-egy megszólalást képező szövegdarabja (replika) személyközi, nyelvi cselekvés, amely potenciálisan magában hordozza legalább egy másik megnyilatkozás (válasz) jelenlétét ugyanarról a kommunikatív témáról a beszélőtárs(ak) megfogalmazásában. Ilyen értelemben egységnyi dialógusnak a dialógus szövegkritériumainak minimálisan megfelelő párbeszédet tekintem: ez egy kezdeményező és egy válaszmegnyilatkozásból áll (replikastimulus—replikareakció), melyek értelmileg és grammatikailag is összetartozó beszéd-cselekvések. Az egységnyi dialógus azáltal váltja ki a lezárt szövegegész benyomását, hogy keretein belül egy adott kommunikatív feladat megoldódik (pl. kérdés-válasz, felszólítás-elutasítás stb.).

A verbális szövegszerűség kritériumai e dialógusértelmezésnek megfelelően a következő csoportosításban összegezhetők: (a) a *kommunikatív kompetenciának* megfelelő *pragmatikai* kritériumok, (b) a *nyelvi* megformálás mondat fölötti szintjét képező *szövegszerkesztési* feltételek.

2. A pragmatikai és a szerkesztési nyelvi ismeretek egyszerre elégítik ki a szövegszerűség kritériumait. Érdemesnek látszik részletezni ezeket az ismereteket arra gondolva, hogy kutatási szempontokat jelölhetnek ki a dialógust elemző szövegvizsgálatok számára. WEINRICH a beszélő kommunikatív kompetenciáját adó ismereteit így rendszerezte: (1) a kommunikatív nyelvtan ismerete — annak tudása, hogy a nyelvi rendszer elemeit rendszeresen és tipikus esetekben hogyan használjuk; (2) a beszélőnek a mondat kommunikatív formáira (többek között és különös érvénnyel a dialogikus formákra) vonatkozó ismerete; (3) az a képesség, hogy meg tudja határozni a mondat funkcionális típusát és a beszélőtárs kommunikatív intencióit; (4) az egyenes és a függő

(direkt és indirekt) beszédaktusok megkülönböztetésének képessége; (5) az ezekre való adekvát reagálás képessége; (6) a kommunikáció előfeltételét képező implicit és explicit preszuppozíciók (előfeltevések) „olvasási” képessége; (7) a megnyilatkozások metakommunikatív eszköztárának birtoklása (vö. WEINRICH: 1976.).

A WEINRICH által felsorolt ismeretek egy adott *sztuációban* alkalmazott *nyelvhasználati* ismereteket jelentik. Másik irányból nézve a dialógust azt is látjuk ugyanakkor, hogy e nyelvhasználati funkciók betöltését csak megfelelő *szövegstruktúrák* biztosítják. A vizsgálódás köre tehát két irányba indulhat el: (a) a kommunikatív kompetencia elemei felől a nyelvi megformálás, az adekvát nyelvhasználat irányába, s (b) a szövegszerkesztés sajátosságaiból kiindulva a kommunikatív funkció felé. Különösen világos ezeknek a kérdéseknek a reális háttere az idegen nyelvekkel foglalkozók, az idegen nyelveket tanítók számára. Az idegen nyelvi kvázihelyes párbeszéd magyarázata ugyanis nemcsak a grammatikai ismeretek hiányában, legalábbis nem *elsősorban* ebben található. Idegen nyelvi megszólaláskor, tapasztalatom szerint, nem „működik” az anyanyelvben spontán meglévő szövegszerkesztési képességünk, amely a kommunikatív *sztuációtól* függően az együttműködés érdekének megfelelő módon korrigálhatja a megnyilatkozás *szövegstruktúráját*. Az idegen nyelvet tanuló hosszú ideig — megkockáztatom a feltételezést, hogy az anyanyelvéhez viszonyítva soha — nem jut el a kommunikatív kompetenciát biztosító adekvát nyelvhasználat ilyen szintjére. E nézőpontból megvilágítva indokoltnak látom, hogy a dialógus *szövegszerkesztéstana* is vizsgálat alá kerüljön.

Nem gondolom, hogy csupán a szövegtan feladata a dialógus vizsgálata. Mivel a dialógus feltételezi a kommunikatív *sztuációt*, a benne résztvevők személyközi nyelvi és nem nyelvi cselekvését, be kell vonni a dialógus tulajdonságainak feltárásába a kommunikációelmélet, a pszicholingvisztika, a viselkedéstudomány, a jelelmélet, a befogadélmélet és a hatásmechanizmusok kutatási eredményeit is. Külön kell választani ugyanakkor magának a vizsgálódásnak a tárgyát is aszerint, hogy beszélt nyelvi tanulmányokról, hangzó beszéd vizsgálatáról vagy írott verbális szövegekről van-e szó (vö. BÉKESI: 1986., KONTRA: 1988., FÓNAGY: 1990.).

Írott szöveggé létrejött dialógusokból épült fel a szépirodalmi műnemek közül a dráma, s minden előadásra szánt párbeszéd alkotás. Ezek *szövegstruktúrája*, szerkesztéstana jelentősen eltér a beszélt, hangzó nyelv grammatikájától, s az egész szövegnek művészi jelentésével — PETŐFI S. JÁNOS meghatározásában a poétikai és esztétikai, az ideológiai és etikai *másodlagos struktúrák* leírásával — is számolnunk kell (vö. PETŐFI: 1991. 15—36). Itt a dialóguselemzésben az irodalomtudomány és a stilisztika, a művészetpszichológia és a drámaelmélet jut fontos szerephez (vö. BÉCSY: 1987.).

A dialógus vizsgálata az anyanyelvi kommunikációs nevelés és az idegen nyelvi oktatás számára is fontos. Ilyen irányú kutatás az alkalmazott nyelvészet számára egy gyakorlati, oktatási nyelvten létrehozása érdekében lehet jelentős.

3. A dialógus mint szövegtípus vizsgálatával Csehov színműveinek műfordítás-elemzése során kezdtem el foglalkozni. Bölcsészdoktori disszertációm témája is e műfordítások összehasonlító fordításstilisztikai vizsgálata volt. Elemzéseim során megállapítottam, hogy a magyar műfordítások interpretációs alapállása, másképpen a fordítói nézőpont — korstílustól és a fordító egyéni befogadáshorizontjától függetlenül is — rendszeresen a *kommunikatív tartalmakat* hordozó nyelvi formák és a *szövegszerkesztés* bizonyos szabályszerűségei terén térnek el Csehov eredeti szövegétől. Ez az észrevétel annál is érdekesebbnek bizonyult, hiszen a fordítások stílusskálája a nyu-

gatosok — Kosztolányi, Tóth Árpád — szabad szövegkezelésétől Háy Gyula és Makai Imre realiztikus fordításértelmezésén át Elbert János mai városi „fésületlen” fordulatain keresztül a legújabb Spiró-féle fordításig terjed. Indoklásul akkor azt mondtam, hogy a sokszínűség oka valószínűleg abban keresendő, hogy nincs meg a magyar századforduló drámairodalmában a Csehovhoz mérhető magyar drámaíró, aki stílusával mintát adhatott volna az adekvát fordításokhoz. Időközben azonban egyre inkább elfogadhatónak látszott egy másik indoklás, amely végül újabb vizsgálódásaim témáját is meghatározta. Ez a magyarázat az emberi érintkezés nyelvi megvalósulásainak tartalmára, a *kommunikatív tartalomra* és a nyelvi formák szövegbe való beépülésére, a *szövegszerkezet* sajátosságaira irányították a figyelmemet. Feltételeztem, hogy Csehov rövid, sallangmentes dialógusainak bizonyos nyelvi fordulatai, nyelvi helyei hordozzák azokat az emberi érintkezésben lényeges, a kapcsolatteremtésben a beszélők által mindig is értelmezett tartalmakat, amelyek épp „meghatározatlan tárgyiasságuknál” fogva alkalmat adnak a más-más értelmezésre.

Kandidátusi értekezésemben a drámai dialógust először mint *stilizált társalgási nyelvet* vizsgáltam. A GRICE által felállított érintkezési alapelvek, a társalgási maximák nyelvi megvalósulását vagy felfüggesztését, a fordulatok beépülésének helyét kerestem. A megszólítás, a felhívás különféle formái, a válasz előli kitérés lehetőségei, az indirekt beszédaktusok megjelenésének a módja és helye mind nyelviileg megfogható kommunikatív, az érintkezés módját és minőségét meghatározó tartalmat hordoznak, miközben sajátos módon tükrözik a művészi szövegben megvalósuló világot. A dráma az a dialógusban rögzített világszerűség, amelynek cselekménye, eseménymenete az alakok közötti szituációból bomlik ki. BÉCSY TAMÁSSAL egyetértve „a dialógusnak a nyelvtudomány szemszögéből történő vizsgálata jogos, de nem elégséges. A valódi műnemi törvényszerűségek következményei jelennek meg a szó szoros értelmében vett nyelvi szinten. Ezek a nyelvszerkezeti jellemzők következmények. Ezért ezek az eredmények önmagukban még nem jelentenek semmit; értelmük, jelentésük akkor lesz, ha a műnem törvényszerűségei által magyarázzuk” (BÉCSY: 1988. 46).

Elemzésem másik fő iránya dolgozatomban a csehovi dialógus *szervezetének* vizsgálata felé mutatott. Mélységi szinteződésnek neveztem el a személyiségre jellemző nyelvi magatartást egyre többoldalúan elénk táró beszédváltásokat, igyekeztem rávilágítani ugyanakkor a kommunikatív témák gyakori megoldatlanságára a zárt vagy nyitott dialóguson belül. A szövegösszefüggést biztosító grammatikai eszközöket, az utalásokat, a hiányos mondatokat, a behelyettesítéseket, az egyeztetéseket, a mondatkapcsolás néhány Csehovra és/vagy a stilizált társalgási nyelvre nézve lényegesnek tartott jellegzetességét emeltem ki. Az előfeltevések és az aktuális tagolás vizsgálata már a pragmatikai sajátosságokhoz vezetett át.

Mindaz, ahogy a dialógusok szövegépítésén keresztül a szereplők egymáshoz való viszonya kifejezést nyer, s Csehovnak mint szerzőnek a hőseihez, azok világához való viszonya is beépül a dialógusokba, a szöveg kettős nézőpontjában összegződik.

A dialógus szövegtani vizsgálata alkalmazhatóan bizonyult a művészi szöveg irodalmi-esztétikai sajátosságainak szövegnyelvészeti oldalról is igazolható bemutatására, de újabb kutatási irányt is kínált. A dialógus szövegszerkezeti ismérveinek számbavétele, a kommunikatív szituációk nyelvi megoldásainak elemzése és tudatosítása fontos része lehet egy anyanyelvi kommunikációt fejlesztő *szövegszerkeztéstannak* is.

Érdeklődésem így a dialógusszerkesztés taníthatóságának kérdésköre felé is fordult. Kommunikatív szituációk, helyzetelemzések nyelvi és/vagy nem nyelvi megoldá-

sait gyűjtöm azzal a céllal, hogy a magyar dialógust mint szövegtípust egy szerkesztés számára leírhatóvá tegyem.

(E ponthoz mellékeltem a megjelenő publikációim jegyzékét.)

4. A beszédcselekvések pszicholingvisztikai elemzése és a kommunikációs helyzetek jellemzői kommunikációelméleti oldalról sokoldalú megvilágítást kaptak, ám a kutatás elsősorban a hangzó beszéd elemzését célozta. Így maga az írott szöveg szerkezete nem került a figyelem középpontjába, ahogy ez a stilisztikában a líra és epika esetében a műnemen belül műfajonként is megtörtént. A dialógus mint szövegtípus leírása feltétlenül fontos lenne.

5. Ehhez az eddigi szövegtani és az újabb szemiotikai kutatások mind az alkalmazható módszerekkel, mind a már eddig feltárt és a dialógusra is érvényes eredményekkel nagy segítséget nyújtanak.

6. Nincs áttekintésem a hazai szövegkutatás teljes keresztmetszetéről, hiszen a szövegtani tanulmányok két nagyobb kötetből eltekintve csak elszórtan folyóiratokban vagy más jellegű kiadványokban (Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványai) jelentek meg. Az új, *Szemiotikai szövegtan* sorozat a tájékozódást e téren is pótolhatja.

7. A szövegtan jellegéből fakadó nyitottságával — egyszerre több tudományághoz való kapcsolódásával — alkalmas arra, hogy az eddigi vizsgálatokat új eredményekkel egészítse ki, s ön maga is gazdagodjon az eddigi nyelvtészeti, irodalmi, pszichológiai stb. kutatások eredményei által. Ez az interdiszciplinaritás teszi a jövőre is nagy lehetőségeket kínáló, modern tudományággá.

Irodalomjegyzék

- BALÁZS: 1985. = Balázs János: *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
BÉCSY: 1987. = Bécsy Tamás: *A cselekvés lehetősége*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
BÉCSY: 1988. = Bécsy Tamás: *A dráma esztétikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
BÉKÉSI: 1986. = Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
DEME: 1979. = Deme László: *A szöveg alaptermészetéről*. In: SZATHMÁRI ISTVÁN — VÁRKONYI IMRE (szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. Budapest, 57—65.
FÓNYAGY: 1990. = Fónagy Iván: *Gondolatalkzatok, szövegszerkezetek, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
KONTRA: 1988. = Kontra Miklós (szerk.): *Beszélnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
PETŐFI S. János: *A humán kommunikáció szemiotikai elmélete felé*. Szeged, 1991.
WEINRICH: 1976. = Weinrich, H. Von: *Der Alltäglicheit der Metasprache*. In: *Sprache und Texte*, Stuttgart.

Bibliográfia a szövegtani témakörből publikált dolgozatokról

1978. Adalékok a magyar és az orosz diáknyelvhez (A magyar és orosz diáknyelv összehasonlító statisztikai vizsgálata). *ACTA* Tom 7. Nyíregyháza, 35—45.
1979. Összehasonlító fordításstilisztikai vizsgálatok Csehov színművei alapján. Bölcsészdoktori értekezés. Debrecen. KLTE 220.
1980. A dialógus fejlődése Csehov drámáiban. *ACTA* Tom 8/H. 5—8.
1981. Ady hatása a fordítói szókincre Blok *Démon* című versének tolmácsolásakor. In: A. Blok — A. Belij 100. Debrecen, (KLTE kiadványa) 79—86.
1983. A „Szovjet irodalom” kétnyelvű prózájának vizsgálati lehetőségei. *ACTA* Tom 9/E. 107—112.
1984a. Fordítási stílusok a Csehov-dramaturgia magyar nyelvű tolmácsolásában. In: *Filológiai tanulmányok A.P. Csehov drámai műveiről I.* Nyíregyháza, 102—119.
1984b. (Társszerzőként BALLA Tamarával): *A. P. Csehov Három nővér* című színművének szintaxisa az eredeti és a magyar fordításváltozatok összevetésében. Uo. 84—101.

1985. A műfordítás folyamatának megközelítési lehetőségei a befogadáselmélet és a szövegten tükrében. *Russisztika ACTA Tom 10/E*. Nyíregyháza, 179—186.
- 1987a. Háttér tanulmány Tóth Arpád orosz fordításaihoz. In: *Filológiai Tanulmányok A. P. Csehov drámai műveiről II*. Nyíregyháza, 68—84.
- 1987b. Tóth Arpád Cseresznyés kert-fordításának stílusa. Uo. 85—101.
- 1987c. (Társszerzőként SZÉKELY Gáborral): Hogyan fordította Kosztolányi Dezső a Három nővért? Uo. 131—138.
- 1988a. (Társszerzőként SZÉKELY Gáborral): Az életmű kutatás hagyományai és újabb lehetőségei. *ACTA Tom 11*. 24—28.
- 1988b. A dialógus szerkezeti típusai A. P. Csehov drámaiban. *ACTA Tom 11*. 73—79.
- 1988c. (Társszerzőként ÚJSÁSZI Zsuzsával): Kölcsey verseinek orosz fordításairól a befogadáselmélet tükrében. *Szabolcs-Szatmári Szemle* 1988. 3. 309—314.
- 1989a. Kommunikatív és szövegszerkezeti sajátosságok A. P. Csehov drámai műveinek dialógusaiban. *Kandidátusi értekezés*. Budapest.
- 1989b. Стиль венгерских переводов драм А. П. Чехова. *Studia Russica XIII*. Budapest, 82—90.
- 1989c. (Társszerzők RÉPÁSI Györgyné és SZÉKELY Gábor): Лингво-стилистический и литературный анализ пьес А. П. Чехова. *Sbornik Pedagogické Fakulty 1987 v Usti nad Labem, Praha, 1988*. 111—116.
- 1990a. Az indirekt beszédaktus szerepe a dialógusban. *Studia Russica XII*. Budapest, 429—431.
- 1990b. (Társszerzők Eva E.—Iván A.): A dialógusszerkesztés és szókincsfejlesztés az általános iskolában. I. m. 502—504.
- 1990c. A kommunikatív kompetencia kifejezési lehetőségei az orosz nyelvi órán. *ACTA 12/A*. Nevelési és Művelődéstudományi Közlemények, Nyíregyháza, 241—248.
- 1990d. Attributív szövszerkezetek orosz—német—magyar összevetése. *ACTA 12/C*. Nyelvészeti Közlemények, Nyíregyháza, 93—103.
- 1990e. A kommunikatív alapszabályok érvényesülése Csehov dialógusaiban. *Nemzetközi Szlavisztikai Napok III*. (Szerk.: GADÁNYI K.) Szombathely, 287—295.
- 1990f. О проблеме перевода дейктических элементов в диалогическом тексте: *LINGUA 4*. Сборники на иностранных языках. Будапештский университет экономических наук. Институт иностранных языков. Budapest, 221—228.
1991. A műfordítás mint a mű és a befogadó párbeszédének terméke. *Filológiai Közöny XXXVII*. 1—2. 48—55.